

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА им. НИЗАМИ

О.И.
Б-

АЗЭРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЙДА ВӘ ДИЛ ИНСТИТУТУ

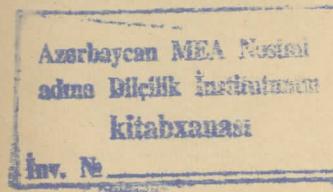
ГУСЕЙН БАЙРАМОВ

СЛОЖНОСОЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ
В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

ГУСЕЙН БАЙРАМОВ

Гусейн
Байрамов
Мурасим
1962-63

МУАСИР АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИНДЭ
ТАБЕСИЗ МУРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР

Издательство Академии наук Азербайджанской ССР
Баку — 1960

Азэрбајҹан ССР Елмләр Академијасының Нәшријаты
Бакы — 1960

Редактору З. Будагова

ИХТИСАРЛАРЫН СИЈАҢЫСЫ¹

Мүэллифлэр вә әсәрләр

- А. Барбұс—Анри Барбұс
Од, 1938
- А. Пушкин—Александр Серкеевич Пушкин
Әсәрләри, IV ч.—Әсәрләри, IV чилд, 1952
- А. Сәһіт—Әббас Сәһіт
Сеч. әс.—Сечилмиш әсәрләри, 1950
- А. Шаиг—Абдулла Шаиг
Сеч. әс.—Сечилмиш әсәрләри, 1936
Сеч. әс., I ч.—Сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1954
- В. Һұғо—Виктор Һұғо
Дохс. ил.—Дохсанұчұнчы ил, 1948
- Г. Мусаев—Гылман Мусаев
Һекајәләр, 1949
Үчтәпә ушаг.—Үчтәпә ушаглары, 1951,
Бакы, 1955
- Ә. Абасгулов—Әбүлфәз Абасгулов
Һекајәләр, 1955
- Ә. Абасов—Әjjуб Абасов
Пјесләр—Пјесләр, 1950
Зәнкәзур—Зәнкәзур, I чилд, 1956
- Ә. Вәлиев—Әли Вәлиев
Гәһрәман—Гәһрәман, 1954
Һекајәләр, 1950
Чыйқали, 1955
- Ә. Әбулхәсән—Әбулхәсән Әләкбәрзәдә
Мұнарибә, I к.—Мұнарибә, биринчи китаб, 1948
Мұнарибә, II к.—Мұнарибә, икинчи китаб, 1950
Достлуг галасы, 1955
- Ә. Эскәров—Әли Эскәров
Һекајәләр, 1952
Достлар, 1955
- Ә. Мәммәдханлы—Әнвәр Мәммәдханлы
Анд, 1947

1. Сијаңыда көстәрилән әсәрләрин бир гисми ихтиサラла дејил, бүтөв шәкилдә верилмишdir.

- Ә. Рәһимов—Әһмәд Рәһимов
Мәним айләм, 1955
- Ә. Садыг—Әвәз Садыг
Бизим адамлар, 1953
Гәһрәманлар, 1948
Зәргәләм, 1954
Сабаһы ярад.—Сабаһы Іараданлар, 1949
- Ә. Һагвердиев—Әбдүррәһимбәј Һагвердиев
Хортданың чәһ. мәк.—Хортданың чәһенән мәктублары, 1949
Некајәләр, 1951
М. Сәфәр—Мирзә Сәфәр, 1950
- Ә. Һүсейнзадә—Әбүлгасым Һүсейнзадә
Аталар сөзү—Аталар сөзү, 1949
- И. Гасымов вә Һ. Сеидбәјли—Имран Гасымов вә Һәсән Сеидбәјли
Узаг саһ.—Узаг саһилләрдә, 1954
- И. Эфәндиев—Иллас Эфәндиев
Ајдынылыг кеч.—Ајдынылыг кечәләр, 1945
Некајәләр, 1955
- И. Туркенев—Иван Серкеевич Туркенев
Рудин, 1952
- И. Һүсейнов—Иса Һүсейнов
Дан улдузу, 1955
- Ј. Эзимзадә—Јусиф Эзимзадә
Онум һәјаты, 1949
- Ј. Ширван—Јусиф Ширван
Вәтәндәшлар
- Л. Толстој—Лев Николаевич Толстој
Анна Каренина, II ч., I к.—Анна Каренина, икинчи чилд,
бириńчи китаб, 1950
- М. Ариф—Мәммәд Ариф
Вәтэн еши
Чәфәр Җаббарлы, 1954
- М. Горки—Максим Горки
Ана, 1950
Әс., II ч.—Әсәрләри, икинчи чилд, 1955
- М. Гурбанов—Мусејиб Гурбанов
Гәләбә јолу—Гәләбә јолу, 1954
- М. Элизадә—Мәһәррәм Элизадә
Ата вә огул (1940-чы илдә нәшр олунан „26 баһар“ китабында
дәрч едилмишdir)
Гонаг, 1941
- М. Ибраһимов—Мирзә Ибраһимов
Кәл. күн.—Кәләшәк күн, 1949
Сеч. әс., I ч.—Сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1954
Сеч. әс., II ч.—Сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1954
- М. Сүлејманов—Манаф Сүлејманов
Јерин сирри, 1938
- М. Ордубади—Мәммәдсәид Ордубади
Бәдбәхт мил.—Бәдбәхт милjonчу вә ja Рзагулухан фирәнки-
мәзәб, 1914
Думанлы Тәб., I к.—Думанлы Тәбрiz, бириńчи китаб, 1933
Думанлы Тәб., III h.—Думанлы Тәбрiz, III һиссә, 1938

- Думанлы Тәб., IV h.—Думанлы Тәбрiz, IV һиссә, 1948
Кизли Бакы, 1940
Дөյүшән шәһәр, 1938
Гылынч вә гәл.—Гылынч вә гәләм, 1948
Гылынч вә гәл.—Гылынч вә гәләм, 1949
- М. Ф. Ахундов—Мирзә Фәтәли Ахундов
Әсәрләри, I ч.—Әсәрләри, I чилд, 1949
- М. Чәлал—Мир Чәлал
Дирилән адам, 1935
Көзүн айдын, 1939
Бир кән. ман.—Бир кәнчин манифести, 1949
Тәэз шәһәр, 1951
Jaшиyлдарым, 1935
Садә һек.—Садә некајәләр, 1955
- М. Шолохов—Михаил Шолохов
Сакит Дон, I к.—Сакит Дон, I китаб, 1950
- Н. Вәзиров—Нәчәфбәј Вәзиров
Әсәрләри, 1935
- Н. Добролјубов—Николај Александрович Добролјубов
Сеч. әс.—Сечилмиш әсәрләри, 1952
- Н. Нәrimanov—Нәriman Нәrimanov
Сеч. әс.—Сечилмиш әсәрләри, 1935
- Н. Островски—Николај Островски
Фыртынадан догул.—Фыртынадан догулмушлар, 1953
- Р. Исмајилов—Рауф Исмајилов
Нефт угрунда, 1951
- Р. Рза—Рәсул Рза
Вәт. гәһр.—Вәтән гәһрәманы Әмир Абдуллајев
- С. Абасов—Сејфәддин Абасов
Мәш'әл, 1950
- С. Гәdirzadә—Салам Гәdirzadә
Кәнчлик, 1953
- С. Рәһиман—Сабит Рәһиман
Сач. мә'насы—Сачларын мә'насы
Комедијалар, 1954
Нина, 1954
Н. Эрәблински—Һүсейн Эрәблински, 1949
- С. Рәһимов—Сүлејман Рәһимов
Сачлы, II h.—Сачлы, II һиссә, 1948
Шамо, I к.—Шамо, I китаб, 1940
Ата вә огул, 1949
Ағбулаг дағ., I к.—Ағбулаг дағларында, I китаб, 1954
Ағбулаг дағ., II к.—Ағбулаг дағларында, II китаб, 1955
- С. Рүстәм—Сүлејман Рүстәм
Сеч. әс.—Сечилмиш әсәрләри, 1947
- С. С. Ахундов—Сүлејман Сани Ахундов
Сеч. әс.—Сечилмиш әсәрләри, 1951
Горхулу нағ.—Горхулу нағыллар, 1946

Н. Меһди—*Нүсејн* Меһди
Өлкәм, 1947
Абшерон, 1949
Сәһәр, 1953
Ч. Мәммәдгулузадә—Чәлил Мәммәдгулузадә
Әс., II ч.—Әсәрләри, II чилд, 1936
Ч. Чаббарлы—Чәфәр Чаббарлы
Фирузә, 1950
Некајәнәр, 1949
Сеч. пјесләр—Сечилмиш пјесләр, 1949
Илк драм эс.—Илк драм әсәрләри, 1947
Әсәрләри, III ч.—Әсәрләри, III чилд, 1948
Сеч. эс., I ч.—Сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1950
ССРИ тарихи, I ч.—ССРИ тарихи, I чилд, 1952

Гәзет вә журналлар

Азәрбајҹан. к.—„Азәрбајҹан кәнчләри“
Азәрб. ж.—„Азәрбајҹан“ журналы
Азәрб. к. тәсәр.—„Азәрбајҹан кәнд тәсәррүфаты“ гәзети
Ингил. вә мәд.—„Ингилаб вә мәдәнијәт“ журналы
„Коммунист“ гәзети
„Экинчи“ гәз.—„Экинчи“ гәзети
Тәблигатчы ж.—„Тәблигатчы“ журналы
„Молла Нәсрәддин“—„Молла Нәсрәддин“ журналы

ТАБЕСИЗ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР ҺАГЫНДА ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ

Табесиз мүрәккәб чүмлә мүрәккәб чүмләнин бир нөвүдүр.

Мүрәккәб чүмлә мүрәккәб фикри ифадә етмәк үчүн ики вә ja даһа артыг чүмләнин бирләшдирилмәси илә дүзәлдирир. Мүрәккәб чүмләни тәшкىл едән чүмләләр ja табелилик, ja да табесизлик үсулу илә бир-биринә бағланыр. Бунунла әлагәдар олараг мүрәккәб чүмләләр 2 нөвә айрылып:

1. Табели мүрәккәб чүмләләр.
2. Табесиз мүрәккәб чүмләләр.

Табели мүрәккәб чүмләнин спесифик хүсусијәти ондан ибарәтдир ки, онун тәркибинәки чүмләләрдән бири әсас фикри ифадә едир, галаны исә әсас фикри билдириң чүмләјә табе олараг онун үмуми мәзмуну илә бағлы олуб, мүәյҗән бир үзвүнү тамамлајыр, конкретләшдирир вә с. Әсас фикри ифадә едән чүмлә—баш чүмлә, она табе олан чүмлә исә будаг чүмлә адланыр. Табелилик әсасында мүрәккәб чүмлә тәркибиндә бирләшән белә чүмләләр ja јалныз интонасија илә, ja да һәм интонасија, һәм дә табели бағлајычылардан бири илә бир-биринә бағланыр. Буну даһа айдын көрмәк үчүн ашағыдақы мисаллары нәзәрдән кечирәк:

1) *Фиридун јадына салды ки, о, хырманда олар.*
М. Ибраһимов, Кәл. құн; 2) *Башга мәсәлә олсајды, Гәлән-дәр киши Бархудардан сорушарды.* Н. Меһди, Абшерон.

Бурада бириңчи мисалын сон чүмләсі (*о, хырманда олар*) өзүндән әvvәлки чүмләдә ифадә олунан фикри (*Фиридун јадына салды*) тамамлајыр. Икинчи мисалын әvvәлинчи чүмләсі исә (*башга мәсәлә олсајды*) ондан

сонракы чүмләдә (*Гәләндәр киши Бархудардан сорушарды*) ифадә олунан фикрин шәртини билдирир.

Биринчи мисалын әvvәlinчи чүмләси, икинчи мисалын исә сонунчы чүмләси мүрәккәб фикрин әсас һиссәсини ифадә етдиинә көрә баш чүмләдә адланыр. Һәмин мисалларын һәр биринин јердә галан чүмләси әсас фикри билдирилән чүмләјә (јә'ни баш чүмләјә) табе олараг, бу вә ja дикәр чәһәтдән көмәкчи рол оjnадығына көрә будаг чүмлә сајылыр. Белә изаһедици хүсусијјәти илә әлагәдар олараг будаг чүмләләр ja һәм интонасија, һәм дә табели бағлајычы илә (биринчи мисалда олдуғу кими), ja да анчаг интонасија илә (икинчи мисалда олдуғу кими) баш чүмләјә бағланыштыр.

Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә исә белә һал олмур.

Табесиз мүрәккәб чүмләни табели мүрәккәб чүмләдән аյыран хүсусијјәт ондан ибарәтдир ки, онун тәркибиндәки чүмләләрдән неч бири дикәринә табе олмур, яңи будаг чүмлә функцијасы дашымыр. Белә чүмләләр мүрәккәб чүмләнин бәрабәрһүгуглу ваһидләри кими өзүнү көстәрир. Бунунла әлагәдар олараг, онлар ja ялныз интонасија илә, ja да һәм интонасија, һәм дә табесиз бағлајычылардан бири илә бир-биринә бағланыр,

Мүрәккәб чүмлә тәркибиндә олан чүмләләр арасындақы табесизлији даһа айдын көрмәк үчүн ашағыдақы мисаллары нәзәрдән кечирек:

1) *Нәчәнник кенә дилманча бир сөз деди вә дилманч үзүнү тутду Мәммәдхәсәнәмијә.* Ч. Мәммәдгулузадә, Әс., II ч.; 2) *Әзим дајы сәмими јахынлашараң она ән лазым олан кәлмәләри өјрәдир, Полја тутугушу кими өјрәндији кәлмәләри өзүнә мәхсүс био сәс вә шива илә тәкrap едирди.* А. Шаиг, Сеч. әс.

Бурада мүрәккәб чүмләләrin тәркибиндәki чүмләләрдән бири о биринә табе дејилдир, чүнки бунлардан неч бири дикәринин бу вә ja башга үзвүнү изаһ етмир. Бу садә чүмләләrin һәр бириндә мүрәккәб фикрин айры-айры һиссәләри ифадә олунур. Бунунла әлагәдар олараг онлары бир-биринә бағламаг үчүн ja һәм интонасија, һәм дә табесиз бағлајычыдан (биринчи мисалда), ja да ялныз интонасијадан (икинчи мисалда) истифадә едилшишdir.

Демәли, табесиз мүрәккәб чүмләnin әсас хүсусијјәтләrinдән бири ондан ибарәтдир ки, онун тәркибиндәki чүмләләрдәn бири дикәринә табе олмур вә бу чүмләләр мүрәккәб фикрин тәркиб һиссәләрини тәшкил едән бәрабәрһүгуглу ваһидләр кими өзүнү көстәрир.

Табесиз мүрәккәб чүмлә мәһz бу хүсусијјәти илә табели мүрәккәб чүмләләrдәn айрылыр.

Табесиз мүрәккәб чүмләnin әсас хүсусијјәтләrinдәn бири дә ондан ибарәтдир ки, о, һәр шејdәn әvvәl мүрәккәб фикрин тәркиб һиссәләрини тәшкил едә биләn чүмләләrin бирләшмәsinдәn дүзәлир. Бу да табесиз мүрәккәб чүмлә дахилиндәki чүмләләrin мәзмұнча гаршылыглы мұнасибәтдә ола билмәси илә шәртләнир. Фикримизи ашағыдақы мисалларла изаһ едәk:

1) *Газма саһәсindә iшләjәn дәзканларын сајы артмыш, аваданлығын кејфијjети јахышлашмыш вә айры-айры торпаг тәбәгәләри, онлары газма дәрәҗәси, кеоложи гурулушу даһа дәриндәn өjрәнілмәjә башланышты.* Ј. Әзимзадә, Онун һәjаты; 2) *Гапылар ачылды вә ичәридәn ортабојлу сағлам бир адам чыхды.* М. Ордумади, Думанлы Тәб., III h.

Бу мисаллардағы садә чүмләләr бирләшмәси мәзмұнча бир мүрәккәб фикри ифадә едә билир, чүнки бунлар мүәjjәn чәһәтдәn, ja'ni заман е'тибary илә бир-бири илә әлагәләndirilшишdir.

Биз бу мисалларын тәркибиндәki чүмләләri *Газма саһәсindә iшләjәn дәзканларын сајы артды..., гапылар ачылды вә ja Газма саһәсindә iшләjәn дәзканларын сајы артды..., ичәридәn ортабојлу бир адам чыхды шәклиндә тәртиб едиb iшләdә билмәрик;* чүнки бунлар өз мәзмұнлары е'тибary илә бир-бири илә бу вә ja дикәр чәһәтдәn әлагәдар дејилдир.

Бурадан айдын олур ки, тәркибиндәki чүмләләrin мәзмұнча бир мүрәккәб фикри ифадә етмәk сәчиijәsi табесиз мүрәккәб чүмләnin әn әsas хүсусијјәтләrinдәn бирини тәшкил едир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, табесиз мүрәккәб чүмлә дахилиндәki чүмләlәrin бу хүсусијјәti онларын гаршылыглы олараг бир-бири илә бу вә ja дикәр мә'na әлагәсindә бағланmasы илә әлагәдардыr.

Табесиз мүрәккәб чүмләlәrдә mә'na әлагәси анлајышыны нечә баша дүшмәli?

Жұхарыда көстәрмишдик ки, табесиз мұреккәб чүмлә мұреккәб фикри ифадә етмәк үчүн бир нечә чүмләнин бирләшдирилмәсіндән дүзәлдилір. Бир-бiri илә бирләшдирилмиш белә чүмләләр арасында мұреккәб фикри ифадә етмәк нәгтеји-нәзәриндән гаршылығлы мұнасибәт жарадылыр. Бу мұнасибәт исә дил материалы әсасында олур.

Бизчә, мә'на әлагәси мұреккәб фикри ифадә етмәк үчүн мұреккәб чүмлә тәркибинде бирләшдирилән чүмләләрин гаршылығлы мәзмун мұнасибәтидир.

Бәс бу мәзмун мұнасибәтини жарадан дил материалы нәдән ибарәтдір?

„Дил материалы“ ады алтында табесиз мұреккәб чүмләни тәшкіл едән чүмләләрин дахилиндәки сөзләrin вә чүмләләрин бир-бириң бағланмасында грамматик vasitәlәri, еләчә дә дилин үслуб имканларындан истифадә гајдаларыны, башга сөзлә десәк, чүмләләrin бүтүн конструктив хүсусијәtlәrinи нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

„Грамматик vasitәlәr“ сырасына дилин бир сыра морфология вә синтактик хүсусијәtlәri, о чүмләдәn хәбәр функциясында ишләдиләn фе'лләrin шәкилләri, заман шәкилчиләri, бағлајычы vasitәlәr, онларын нөвләри вә с. дахилдіr.

„Лексик вәсait“ ады алтында бирләшдириләn чүмләlәrin тәркибинде ejni чүмлә үзвү функциясында ишләдиләn сөзләrin лексик мұнасибәtlәri (мәсәләn, антоним сөзләр вә с.) нәзәрдә тутуулур.

„Үслуб имканларындан истифадә“ дедикдә, бураја бирләшдириләn чүмләlәrin бә'зиләrinde бу вә ja дикәр заман шәкилчисинин мүәjжәn hissесинин, бир сыра башга шәкилчиләrin ихтиасыны вә башга бу кими моментләri аид етмәk лазым кәлир.

Мұреккәб чүмләни тәшкіл едәn чүмләlәr, ифадә едиләsi мұреккәб фикрин тәләбинden асылы оларag бә'зәn ejni заманда, бә'зәn мұхтәлиf заманда көрүләn ишләri, бә'зәn тәркиb hissеселәrin бириндә көрүләn ишин дикәrindeki ишин нәтичесинde баш вердиини, бә'зәn бу вә ja дикәр чәhәtdәn бир-бириң гаршы gojulan фикirләri вә с. билдирир. Табесиз мұреккәб чүмләни тәшкіл едәn чүмләlәr арасында белә мұхтәlifнөвлү

гаршылығлы мәзмун мұнасибәtinи онларын һансы мә'на әлагәsinde бирләшdijini, бунаuna әлагәdar олaraq мұrекkәb чүмләnin dә һансы мә'на әлагәli табесиз мұrекkәb чүмлә oлдугуunu шәrtlәndiриr.

Мә'на әлагәsi, онун дил материалы әsасында жарнmasы вә c. haggynда бураja гәdәr дедикләrimizi daaajdyн bашa дүшмәk үchүn ашағыдақы мисаллары нәzәrdәn keçirék:

1) O, ovchunun jaхынлашдығыны көруб, дәрһал кәнара атылды вә бу анда овчу uzagdan onu chaғyrان Pәrinin сәсini eshitdi. Э. Мәммәdханлы, Анд.

2) Топлар курлајыр, кулләләr жаралы кими инилдәjir, атлар кишинәjir, тәкәrlәr тағгылдајыр, гыlyнчлар парылдајыры. Э. Вәлиев, Һекајеләr.

3) Mәшәdi бәj бир дә тә'kid еләdi, o разы олду. H. Meһdi, Өлкәm.

4) Нәнәгзыны әли ачылды, мәктуб әлиндәn jерә душду. С. Рәһимов, Сачлы.

5) Onun боју учадыр, мәним бојум алчагдыр... Ч. Мәммәdгулузадә, Әсәrlәri, II ч.

6) Mәn Ninanы танымаг вә онун хүсусијәtlәrinи өjрәnmәk iшинde өзүмдә мөвчуд олан хүсусијәtlәri әsас олaraq аралыга төкүр вә онун iчәrisindәn Ninanы ахтарырдым, налбуки Ninanы Ninada арамаг вә Ninadan өjрәnmәk лазым idi. M. Ордубади, Думанлы Тәb., IV h.

Бу мисалларын тәркибинdeki садә чүмләlәr өз конструктив хүсусијәtlәri e'tibary ilә oхшар вә фәргли чәhәtlәrә malikdir. Mисалларын бир-бириндәn фәргли олан чәhәtlәri mә'na әлагәsinin нөvү e'tibary ilә онларын бир-бириндәn аjrylmасыны шәrtlәndiриr. Belә ki, бириңчи мисалда (O, ovchunun jaхынлашдығыны көруб, дәрһал кәнара атылды вә бу анда овчу uzagdan onu chaғyran Pәrinin сәsini eshitdi) тәркиb hissеселәrin хәbәrlәrinin fe'lin шүhуди кечмиши ilә (атылды, eshitdi) bitmәsi онларын заманча бир-бири ilә әлагәdar олmasыны, бу анда сөзүнүn иkinchi чүмләnin әvvәlinde kәlmәsi исә орадакы ишин әvvәlkи тәrkiб hissесedәki ишин ichra eidlidiji vahtda баш verdiini билдириr. Бурадакы чүмләlәrin һәr бири nәgli чүмләjә mәхsus тәdričәn алчалан интонасија ilә dejiliр. Бүтүn бунлар вә elәchә dә wә бағлајычысындан чүмләlәr арасында бир бағлајычы vasitә kими isti-

Жұхарыда көстәрмишдик ки, табесиз мұрәkkәб чүмлә мұрәkkәб фикри ифадә етмәк үчүн бир нечә чүмләнин бирләшдирилмәсіндән дүзәлдилір. Бир-бiri илә бирләшдирилмиш белә чүмләләр арасында мұрәkkәб фикри ифадә етмәк нәгтеји-нәзәриндән гаршылыглы мұнасибәт жарадылыр. Бу мұнасибәт исә дил материалы әсасында олур.

Бизчә, мә'на әлагәси мұрәkkәб фикри ифадә етмәк үчүн мұрәkkәб чүмлә тәркибинде бирләшдирилән чүмләләрин гаршылыглы мәзмун мұнасибәтидир.

Бәс бу мәзмун мұнасибәтини жарадан дил материалы нәдән ибәрәтдір?

„Дил материалы“ ады алтында табесиз мұрәkkәб чүмләни тәшкіл едән чүмләләрин дахилиндәкі сөзләrin вә чүмләләрин бир-бириң бағланмасында грамматик vasitәlәri, еләчә дә дилин үслуб имканларындан истифадә гајдаларыны, башга сөзлә десек, чүмләләrin бүтүн конструктив хүсусијәtlәrinи нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

„Грамматик vasitәlәr“ сырасына дилин бир сыра морфология вә синтактик хүсусијәtlәri, о чүмләдәn хәбәр функциясында ишләдиләn фе'лләrin шәкилләri, заман шәкилчиләri, бағлајычы vasitәlәr, онларын нөвләри вә с. дахилдіr.

„Лексик вәсait“ ады алтында бирләшдириләn чүмләlәrin тәркибинде ejni чүмлә үзву функциясында ишләдиләn сөзләrin лексик мұнасибәtlәri (мәсәләn, антоним сөзләr вә с.) нәзәрдә тутулур.

„Үслуб имканларындан истифадә“ дедикдә, бураја бирләшдириләn чүмләlәrin bә'zиләrinde бу вә ja дикәr заман шәкилчисинин мүәjжәn һиссәsinin, бир сырға башга шәкилчиләrin ихтиسارыны вә башга бу кими моментләri аид етмәk лазым кәлиr.

Мұrәkkәb чүмләni тәшкіl еdәn чүмләlәr, ifadә eдilәsi мұrәkkәb фикрин tәlәbinde aсыly оlaraq bә'zәn ejni заманда, bә'zәn мұxtәlif заманда kөryүlәn ишlәri, bә'zәn tәrkiб һиссәlәrin бириндә kөryүlәn iшин дикәrindeki iшин nәтичәsinde bаш verdiyini, bә'zәn бу вә ja дикәr чәhәtde bир-бириң гаршы gojulan фикirlerи вә с. билдириr. Табесиз мұrәkkәb чүмләni тәшkіl еdәn чүмләlәr арасыndakи belә mұxtәlifneвлу

гаршылыглы мәзмун мұнасибәtinи онларын һансы мә'na әлагәsinde бирләшdijini, бунаuna әлагәdar oлaraq мұrәkkәb чүмләnin dә һансы mә'na әлагәli tabesiz мұrәkkәb чүмлә oлдуғunu шәrtlәndiриr.

Мә'na әлагәsi, онун дил материалы әsасында жарнmasы вә c. нағында бураја gәdәr дедикләrimizi daһa ajdыn баша дүшmәk үчүn ашағыдақы мисаллары нәzәrдәn kecирәk:

1) O, ovchunun jaхынлашдығыны kөryub, dәrһal kәnara atылды вә bu anda ovch uzagdan onu chaғyrان Pәrinin сәsini eshitdi. Э. Мәmmәdhanly, And.

2) Toplar kурлајыр, кулләләr jаralы kими inil-dәjir, атлар кишинәjir, тәkәrlәr тағылдајыр, гы-lyнчлар парылдајыры. Э. Вәlijev, һекајеләr.

3) Mәshәdi bәj bир dә тә'kid elәdi, o разы олду. H. Meһdi, Өлкәm.

4) Нәnәгзызын эли ачылды, мәktub әlindeñ jерә duшdu. С. Рәhимов, Сачлы.

5) Onun boju учадыр, мәним bojum алчагдыр... Ч. Mәmmәdguluzadә, Әsәrlәri, II ч.

6) Mәn Ninanы танымаг вә onun хүсусијәtlәrinи өjрәnmәk iшинde өзүмдә мөвчуд олан хүсусијәtlәri әsas олaraq аралыға төкүр вә onun iчәrisindәn Ninanы ахтарырдым, налбуки Ninanы Ninada арамаг вә Ninadan өjрәnmәk лазым idi. M. Ordubadi, Dumanly Tәb., IV h.

Бу мисалларын тәrkiбинdeki садә чүмләlәr өз конструктив хүсусијәtlәri e'тиbarы ilә oxшар вә фәргли чәhәtләr малиkdir. Mисалларын бир-бириндәn фәргли олан чәhәtләri mә'na әлагәsinin нөvү e'тиbarы ilә онларын бир-бириндәn аjrylmасыны шәrtlәndiриr. Belә ki, biринчи мисалда (O, ovchunun jaхынлашдығыны kөryub, dәrһal kәnara atыlды вә bu anda ovch uzagdan onu chaғyran Pәrinin сәsini eshitdi) tәrkiб һиссәlәrin хәbәrlәrinin fe'lin шүhudi кечмиши ilә (атылды, eshitdi) bitmәsi онларын заманча бир-biри ilә әлагәdar оlmasыны, bu anda сөзүнүn иkinchi чүмләnin әvvәlinde kәlmәsi исә oрадакы iшин әvvәlkи tәrkiб һиссәdәki iшин ichra eidlidiji vaхтда bаш verdiyini билдириr. Buрадакы чүмләlәrin hәr biри nәgli чүмләjә mәxsus тәdrিচәn алчалан интонасија ilә dejiliр. Bүтүn бунлар вә elәchә dә wә бағлајычысындан чүмләlәr арасында бир бағлајычы vasitә kими isti-

фадә едилмәси бу мисалдағы садә чүмләләрин заман әлагәсіндә бирләшдијини (шұғуди кечмишә аид ејни заман әлагәли олдуғуну) демәјә бизә әсас верир.

Бу хұсусијәт икинчи мисалда да (*Топлар курлајыр, күлләләр жаралы кими инилдәјирди...*) вардыр. Буна көрә дә икинчи мисалдағы чүмләләр дә заман әлагәсіндә бир-бириң бағланмышды. Лакин бунунла белә икинчи мисалдағы чүмләләр арасында олан заман бағлылығы бириңи мисалда олан чүмләләр арасындағы заман бағлылығындан мүәjjен дәрәчәдә фәрглидир. Бу фәрг ондан ибарәтдир ки, икинчи мисалдағы чүмләләр фә'лин шұғуди кечмиши илә дејил, битмәмиш кечмиши илә (*курлајыр, инилдәјирди*) верилмишdir. Садә чүмләләрдә көрүлән ишләрин фә'лин битмәмиш кечмиши илә ифадә олунмасы онларын һамысынын ичрасынын ејни заманда давам етмәсіни билдириңдән, сон чүмләләрдә бу анлајышы (ејнізаманлылығы) билдириң һәр һансы бир сөзүн ишләдилмәсінә ентијақ галмамышдыр. Буна көрә дә бириңи мисалдан фәргли олараг буралдағы чүмләләр арасында ејнізаманлылығ анлајышыны билдириң бу анда вә саир бу кими сөзләрдән һеч бири ишләдилмәмишdir.

Буны да гејд етмәк лазымдыр ки, икинчи мисалын сон чүмләсіндә фә'лин битмәмиш кечмиши илә ифадә олунан хәбәр там шәкилдә (*парлајырды*) верилдији налда, бундан әвшәлки чүмләләрин хәбәрләрindә битмәмиш кечмиш заманы ифадә едән шәкилчи ихтиарла верилмишdir (*курлајыр, инилдәјир, кишнајир, тағылдајыр*). Бу да ән чох жазы дилинә хас олан стилистик хұсусијәтдир.

Демәли, бириңи вә икинчи мисалдағы чүмләләр өз грамматик әlamәтләри е'тибары илә һәм охшар, һәм дә фәргли чәһәтләрә маликдир. Фәргли чәһәт, әсасен, бу мисаллардағы чүмләләрин мұхтәлиф морфологи хұсусијәтләрә, жә'ни мұхтәлиф заман шәкилчиләrinә (бириңи мисалдағы чүмләләрин шұғуди кечмишә, икинчи мисалдағы чүмләләрин исә битмәмиш кечмишә) аид олмасындан ибарәтдир. Һәр ики мисала хас олан үмуми чәһәт исә онларын тәркибиндәки чүмләләрин заман әлагәсіндә бирләшмәсіни шәртләндирән ејни типли бағлајычы васитәләрә малик олмасыдыр.

Бу үмуми чәһәти нәзәрә алараг һәр ики мисалда олан чүмләләр арасындағы әлагәни—заман мә'на әлагәси, бунлардан дүзелән мүрәккәб чүмләни исә заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә адландырмаг лазым қәлир.

Үчүнчү (*Мәшәди бәj бир дә тә'кід еләди, о, разы олду*) вә дәрдүнчү мисалдағы (*Нәнәгызын әли ачылды, мәктуб әлиндән жерә дүшдү*) чүмләләр дә морфологи әlamәтләrinә көрә бириңи вә икинчи мисалдағы чүмләләрә хас олан хұсусијәтә маликдир; чүнки бурадакы чүмләләрин дә хәбәрләри фә'лин шұғуди кечмиши илә ифадә олунмагла (үчүнчү мисалда *тә'кід еләди, разы олду*; дәрдүнчү мисалда *ачылды, дүшдү*) бир заман үмумилијинә маликдир.

Лакин бу мисалларда әвшәлки ики мисалдағы чүмләләрдән фәргли хұсусијәт дә вардыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, ики әвшәлки мисалын тәркибиндәки чүмләләр өз мәзмунлары е'тибары илә бир-бири илә сыйх бағлы дејилдир. Онлар мүрәккәб чүмлә тәркибинде ялныз заманча бир-бириң бағлыдыр. Үчүнчү вә дәрдүнчү мисалдағы чүмләләр исә заман бағлылығындан башга, өз мәзмунлары е'тибары илә дә бир-бири илә сыйх бағланмышдыр. Бу мисалдағы чүмләләр арасында олан мәзмун бағлылығы иш вә онун нәтичәси хұсусијәтини дашыјыр, чүнки бунларын һәр бириңин сон чүмләсіндә көрүлән иш ондан әвшәлки чүмләдә ичра едилән ишин нәтичесіндә баш верир. Бу вәзијәт һәмин мисаллардағы чүмләләр арасында заман бағлылығының әсас мә'на әлагәси дејил, мәзмун бағлылығына көмәк етмәсінә сәбәб олур. Буна көрә дә үчүнчү вә дәрдүнчү мисалда олан чүмләләр арасындағы әлагәни сәбәбнәтичә мә'на әлагәси адландырмаг лазым қәлир.

Бешинчи (*Онун боју учасыр, мәним бојум алчагдыр*) вә алтынчы (*Мән Нинаны танымаг вә онун хұсусијәтләрини өјрәнмәк үчүн өзүмдә мөвчуд олан хұсусијәтләри аралыға төкүр... налбуки...*) мисаллар онлары тәшкіл едән чүмләләрин гаршылыгы мұнасибәтінә көрә әвшәлки дәрд мисалдан фәргли хұсусијәтә маликдир. Бу да һәмин мисалларын сон чүмләләрindә ифадә олунан фикрин ондан әвшәлки чүмләдәки фикрә гаршы гојулмасындан ибарәтдир. Лакин гаршылашдырыманын характеринә көрә, бу мисалларын өзләри дә

мүэjjән дәрәчәдә бир-бириндән фәргләнир. Буны даһа айдын көрмәк үчүн һәмин мисалларын һәр бирини аյрылыгда нәзәрән кечирәк.

Бешинчи мисалдакы чүмләләрин хәбәрләри исми хәбәрләр олуб, бир-бириниң антоними олан сифәтдән (учадыр—алчагдыр) ибарәтдир. Бурада чүмләләрин үмуми мәзмуну арасындағы гарышлашдырма сонракы чүмләнин хәбәринин (алчагдыр) әvvәлки чүмләнин хәбәрләрдән (учадыр) гарши гојулмасы әсасында жарадылыштыр.

Алтынчы мисалда исә, бешинчи мисалдан фәргли олараг хәбәрләр дејил, васитәли тамамлыглар (өзүмдә—Нинада) бир-биринә гарши гојулмуштур. Демәли, икисинә хас олан үмуми чәһәт ондан ибарәтдир ки, чүмләләр үзвләринин гарышлашдырылмасына көрә бу мисаллар бир-бириндән фәргләнир. Лакин бунларын һәр чүмләләрдән сонунчуларынын бу вә ја тәркибиндәки чүмләләрдән интонасијасы илә (бешинчи ләр ja гарышлашдырма интонасијасы илә (бешинчи мисалда), ja да бунунла бирликдә һәм дә гарышлашдырма билдирип бағлајычы илә (алтынчы мисалда) бир-биринә бағланыштыр. Буну нәзәрә алараг, бешинчи вә алтынчы мисалларда олан чүмләләр арасындағы әлагәни гарышлашдырма мә'на әлагәсі адландырмаг лазым кәлир.

Бурая гәдәр вердијимиз изаһатдан айдын олду ки, табесиз мүрәккәб чүмләнин әсас хүсусијәтләриндән бири дә онун тәркибиндәки чүмләләрин бу вә ја дикәр мә'на әлагәсиндә бирләшмәсindән ибарәтдир¹.

Жухарыда табели вә табесиз мүрәккәб чүмләләрин специфик хүсусијәтләриндән бәһс едәркән көстәрмиш-дик ки, табели мүрәккәб чүмлә тәркибиндәки чүмләләрдән бири дикәринә табе олдуғу һалда, табесиз мүрәккәб чүмлә дахилиндәки чүмләләрдә бу хүсусијәт олмур, онлар мүрәккәб чүмләнин бәрабәрһүгуглу тәркиб һиссәләрини тәшкіл едән ваһидләр кими өзүнү көстәрир.

¹ Табесиз мүрәккәб чүмләләр мә'на әлагәсинин нөвү е'тибары илә мүхәлиф вә сохчәһәтлидир. Биз бурада жалныз мә'на әлагәси аналајышы нағында үмуми тәсеввүр јаратмаг мәгсәдини гаршија гојдуғумуздан бу хүсусда гыса шәкилдә бәһс етдик. Ирәлидә табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәсинин һәр бир нөвүндән әтрафлы мә'лumat верилир (бах: сәh. 56—132).

Лакин чүмләләрин бәрабәрһүгуглу олмасы аналајышыны онларын һәр һансы бириниң мүстәгил чүмлә шәклиндә айрылыгда ишләдилмәсинин мүмкүн олмасы кими дүшүнмәк докру дејилдир. Табесиз мүрәккәб чүмлә тәркибиндәки чүмләләр бу вә ја дикәр мә'на әлагәсиндә бирләшәрәк бу чәһәтдән бир-бири илә гарышлыглы вәһдәтдә олдугларындан, онлары анчаг морфологи чәһәтдән мүстәгил чүмлә илә мүгајисә етмәк олар. Белә чүмләләр мә'нача, гурулушча, интонасија е'тибары илә мүстәгил чүмләләр бәрабәр дејилдир. Буна көрә дә мүрәккәб чүмләни тәшкіл едән чүмләләрдән һәр һансы бирини мүрәккәб чүмлә тәркибиндән чыхарыб там мүстәгил чүмлә кими айрылыгда ишләтмәк олмаз. Экс тәгидрә һәмин чүмләләр артыг мүрәккәб фикрин тәркиб һиссәләри олмагдан галар вә мүстәгил чүмләләр чевриләр. Бунунла әлагәдар олараг белә чүмләләр мәзмунча да әvvәлкиндән мүэjjән дәрәчәдә фәргли олар. Фикримизи исbat етмәк үчүн ашағыда мисаллары нәзәрән кечирәк:

1) *Оғул әлә дүшәр, гардаш јох.* Э. Һүсејнзадә, Аталар сөзү; 2) *Биз әлимизә һәна гојарыг, фиранқләр гојмазлар.* М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, I ч.; 3) *Шә'банын вар-јохуну, евинин мұхәллифатынын һамысыны ҳәрч елдәиләр, неч бир әлач олмады.* Э. Нагвердиев, М. Сәфәр.

Һәр шејдән әvvәл гејд етмәк лазымдыр ки, бурадакы бириңи вә икинчи мисалда садә чүмләләрин бирләшдириләрәк табесиз мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирилмәсindә Әзәрбајҹан дилинин стилистик хүсусијәти дә нәзәрә тутулмуштур. Белә ки, бириңи мисалын әvvәлини садә чүмләсindә *тапылар, тапмаг* олар вә с. бу кими мә'наларда ишләдилән әлә дүшәр хәбәринә гарши гојулмуш икинчи садә чүмләнин *joх* сөзүндән ибарәт олан хәбәри мәһз әлә дүшмәк сөзүнүн инкарынын мүрәккәб чүмлә дахилиндә тәкrap олунмамасы үчүн ишләдилмишdir. Һалбуки мүрәккәб чүмлә дахилиндәки икинчи чүмләни (*гардаш joх*) бириңи чүмләләрдән аյрыбы мүстәгил бир садә чүмлә шәклиндә ишләтсәк, о, мүрәккәб чүмлә тәркибиндә ифадә етдији *гардаш* әлә дүшмәз мәзмунуну дејил, *гардаш joхdур* мәзмунуну ифадә едәчәкдир.